

blahé paměti, za světové války ukázala, že soběstačnost je pojem velmi plastický.

Také význam půdy pro stát, že poutá majitele půdy k rodné hrudě a činí je věrnými příslušníky státu a oddanými sdíleči jeho osudů dobrých i zlých, ustupuje při dnešní rostoucí pohyblivosti obyvatelstva poněkud do pozadí. Spíše jde o to, aby každá země dovedla své obyvatelstvo vůbec výhodně zaměstnati, aby bylo v celku blahobytnými poměry spokojeno. Obyvatelstvo musí nacházeti doma slušnou obživu, a je úplně jedno, je-li to v zemědělství nebo v průmyslu, a jistě by se dnes žádná země nerozpakovala pěstovati na veškeré své půdě výnosnou plodinu průmyslovou nebo obchodní pro domácí průmysl nebo i pro vývoz, třeba musila dovážeti všechny potraviny z ciziny; a jistě by se žádná země nerozpakovala nechati po případě i půdu ladem a kapitály v ní třetí nezužitkovány, kdyby se dovedlo její obyvatelstvo lépe obživiti v průmyslu a obchodu a dovedlo újmu nevyužitím kapitálu v půdě třetího tímto způsobem výhodně nahraditi. Vždyt dochází dnes i k tomu, že státy dávají subvence majitelům dolů, aby nemusili zastaviti těžbu; nečiní to ani proto, aby kapitály v dolech uložené nezůstaly ladem, nýbrž hlavně proto, aby dělnictvo mělo práci a obživu.

Ale sahá-li některá země k těmto umělým prostředkům, ať se jim říká národohospodářské nebo sociální, buď ochrany producentů a produkce cly anebo ochrany námezdních pracovníků a práce, má předem přesně zjistiti také s o u k r o m o h o s p o d á ř s k é výhody a nevýhody, jež tato opatření působí, nebo neprospívá-li podnikání za dnešní společenské organizace především soukromohospodářsky, nepodniká-li se soukromohospodářsky úspěšně — tím se arcit nemíní, aby snad podnikatelé docílovali nejvyšších peněžních zisků, znovu zdůrazňujeme — nemůže ani prospívati »národohospodářsky« a sociálně.

Práce.

Každá úsilovnější produkce vyžaduje oběti práce. I u výroby prvotné, kde hlavním činitelem je půda a působení přírodních sil, nabývá lidská práce rostoucího významu, jak se přechází k pěstbě intenzivnější, nehledě ani k té okolnosti, že i technické pokroky, jevící se hlavně zaváděním strojů a pomůcek vý-

robních, třeba že se jimi uspořuje ruční práce, jsou výsledkem předchozí výzkumnické práce lidské. Ještě větší měrou vystupuje práce do popředí v obojím směru u výroby průmyslové.

Ale jako u bohatství půdy a u sil přírodních neuvažujeme s jakéhosi stanoviska vyššího, jak se produkcí vyčerpávají, a obmezujeme se na hledisko soukromohospodářské, kolik stály soukromohospodářských obětí, podobně na produkci obětovanou lidskou prací oceňujeme dle soukromohospodářských nákladů, jež opatření její stálo. U námezdné práce rozhoduje za práci placená mzda, u práce na vlastní vrub pak obdobné hledisko. Do pozadí odsunujeme zatím otázku, zda se lidské práce nevyužívá na úkor lidského zdraví a zdatnosti pracujícího dělnictva a příštích jeho pokolení, nebo zda naopak se dělnictva dostatečně v daných poměrech využívá a opatřuje se mu náležitě zaměstnání.

Jen že právě v tomto protikladu soukromohospodářského stanoviska a stanoviska širšího, ať již národního čili státního, nebo v dalším vývoji stanoviska všesvětového čili universálního, leží největší problém dnešní doby a kořen všech dnešních zápasů mezi prací a kapitálem, jak se říkává, a klíč k řešení tak řečených otázek sociálních. A tu je pro dalekou dobu do budoucna nesporno, že stát zůstane zatím oním nejvyšším organizačním celkem správním, v jehož oblasti se budou ještě dlouho řešiti problémy hospodářské a sociální autonomně, nehledě k poměrům ve státech jiných, a že jen zvolna budou pronikat na základě mezinárodních smluv jednotnější úpravy nejnaléhavějších otázek v různých oborech, zprvu spíše morálních a etických, později také sociálních a vlastních hospodářských. Individualismus nemůže jíti tak daleko, aby se zvrhl v nadvládu silnějších a hospodářsky mocnějších a nemůže zůstatí pouhým atomismem, který vede spíše k destrukci. Nejen prvky fyziologické a psychologické lidí, an člověk je tvor společenský, k tomu ukazují, ale i hospodářsky svědčí mu nejlépe práce společná, práce dle schopností a sil jednotlivců tříděná a účelně sdružená a jednotně řízená.

Dnešní státy jsou ve směru hospodářském organisovány na základě hospodářstev individualistických a také sdružování práce je zůstaveno podnětům a úsilí jednotlivců; stát obmezuje se v hospodářském směru jen na ochranu tak řečených vrstev slabších, zvláště dělnictva, jež při dnešní organisaci společnosti na základě soukromého vlastnictví půdy a prostředků produkčních, pokud

nebylo organisováno, bývalo vskutku v poměrech nepříznivých. Přímé, aktivní spolupůsobení státu na poli hospodářského podnikání se nedoporučuje, poněvadž ústrojí státní je příliš těžkopádné, než aby mohlo býti úspěšné v soutěži s podniky jednotlivců. Sotva lépe než takovýto hospodářský étatism by se osvědčil státní socialism, kde by stát všechnu produkci, včetně oběhu, převzal, znacionalisoval a prováděl ji po způsobu soukromohospodářském na účet státu zvláštními správami. Ba selhala by i socialisace podniků tím způsobem provedená, že by se podniky vedly sice úplně dle zásad soukromohospodářských, ale bývalí soukromohospodářští podnikatelé byli ze správy buď vůbec vyloučeni anebo zatlačeni do pozadí, a zisk připadal jen zúčastněné práci. Ani družstevnictví nebude moci účinně velkým podnikům soukromohospodářským čeliti, poněvadž i správy družstev nebývají dosti pružné a odborně zapracované.

Ve všech těchto nápravných útvarech řízení produkce naráží se mimo jiné nesnáze na zásadní překážku, kdo má nésti nebezpečí náhodných období ztrátových, jež v podnicích soukromohospodářských vlastníků jdou na vrub kapitálu a právě obavy před těmito ztrátami na kapitále jsou v pravidelných poměrech dostatečnou ochranou a brzdou, aby se podnikalo opatrně, účelně a úspěšně; kdežto u výroby na účet jakékoli komunity vedené anebo třeba i jen za slabé finanční účasti vedoucích soukromohospodářských činitelů vybudované, je vždy nebezpečí nehospodárnosti.

Ale tyto rozklady náleží spíše do samostatných oddílů dalších. Zde by šlo spíše o to, podrobněji naznačiti, je-li možno práci zajistiti všechen výnos produkce, zbylý po všech zmíněných úhradách reálných nákladů produkčních, anebo podíl její tak vystupňovati, aniž by tím produkce trpěla, aby byla dělníkům poskytnuta nejvyšší úroveň živobytná. Tu jsem u jádra sporu, který po staletí se vede mezi kapitálem a prací.

Ponecháme-li zatím stranou otázku vývoje a technického pokroku produkce, jež je podmíněna většími a nákladnějšími pomůckami výrobními a předpokládá, že se všechen výnos produkce nezkonsumuje běžnými potřebami živobytnými, nýbrž část se zadrží, aby se mohly poříditi nové pomůcky výrobní, a uvážíme-li dále, že je nutno především nahraditi hmotné, produkcí spotřebované pomůcky výrobní, kterýžto problém je ostatně poměrně snadněji možno vyřešiti: pak zbývá hlavně otázka, kolik se má

dáti ze získaného přebytku produkce práci jednak jako náhrada za její výrobní náklady, jednak jako podíl na další ryzí »nadhodnotě«, jak řekl M a r x, produkcí jejím spolupůsobením získané, a to jak práci námezdné, ruční i intelektuelní, tak i práci podnikatelově, a kolik se má dáti z tohoto přebytku kapitálu jako úrok a premie risiková pro možné hrozící-ztráty.

Ale již se stanovením zmíněné nadhodnoty produkce jsou nesnáze. I když pomineme zatím všechny další problémy, jež se tu řešiti mají, zvláště že je nutno produkci stále zvětšovati, aby stačila rostoucím potřebám lidstva, že je jí třeba z téhož důvodu i zlevňovati a na čí vrub se to má státi, že je třeba dále zvýšiti spotřební úroveň nejširších vrstev lidstva, tudíž snad přece jen poměrně zvětšovati podíl práce, čímž by se však za okolností jinak stejných pro budoucno výroba asi zdrazila; a uvážíme, že nezáleží vždy jen na obětované práci, nýbrž že rozhoduje spíše poptávka a dle té že se musí stanoviti ceny, z nichž se musí všechny podíly činitelů produkčních uhraditi a tudíž i mzda se musí po případě stlačiti, a zaujmeme úzké stanovisko soukromohospodářské, že zaplacené mzdy a po případě zaplacené úroky z kapitálu, jakož i náhrada výrobních nákladů spotřebovaných pomůcek výrobních tvoří vskutku náklady výrobní: zbývá rozhodnouti, komu přísluší zásluha zmíněné nadhodnoty, kdyžtě je nesporné, že jednak nabídka kupců tu má větší téměř vliv než co jiného, jednak že ona nadhodnota je spíše darem přírody, ježto s prací se mají věci obdobně jako s jinými silami přírodními, totiž, že ona schopnost lidí vyzískati na přírodě více darů a přírodniny zušlechtovati, přímo se neřídí výrobními náklady práce, zejména ne u práce invenční.

I kdybychom tedy hleděli výrobní náklady práce vystihnouti sebe úplněji a započítali do nich i výlohy za doby přípravy a výchovy, dále náklady na výchovu dorostu i na výživu v době neproduktivní a snad i příspěvek na výživu v době nahodilé nezaměstnanosti, přece jen zůstal by zvláště u práce kvalifikovanější nespotebovaný přbytek, to jest kvalifikovaný pracovník normálně neprotráví tolik, kolik produkuje. Také u výroby pomocí práce nekvalifikované tu produkční přebytky či nadhodnoty za pravidelných okolností jsou, jinak by nebyl možný technický pokrok produkce, jež právě z nastroádaných těchto přebytků pořizuje nové dokonalejší a ovšem i nákladnější pomůcky výrobní a dopravní. Ale domnívati se, že by bylo lépe všechny tyto pře-

bytky přiřknouti práci, aby je zkonsumovala, je omylem, poně-
 vadž by pak musil uváznouti všecken pokrok produkce, na němž
 konečně všecken sociální i kulturní vývoj závisí. A podobnou
 katastrofou by bylo, kdyby chtělo dělnictvo dosíci toho, jak na-
 značil Marx, aby pracovalo jen tolik, kolik stačí na úhradu pra-
 covních nákladů, tak že by nebylo nijakých nadhodnot. Z čeho
 by se pak braly úhrady na nově vynalézané stroje, na novou
 studijní práci? Kdežto kdyby snad se řeklo, že všechny nadhod-
 noty má sice dostati práce, ale ne aby je zkonsumovala, nýbrž
 aby z nich, tak jako nyní činí kapitalisté, část uspořila a zacho-
 vala právě ke zmíněným účelům: pak je v podstatě věc táž jako
 dnes, jen že noví kapitalisté byli by dnešní dělníci. Jde tedy
 v podstatě v tomto sporu o to, kdo má býti činitelem zbylé nad-
 hodnoty střádajícím čili, jinak řečeno, zda se má tento úkol svě-
 řiti činiteli práci, aby část mzdy zachovávala na pokrokový vývoj
 a rozšíření produkce, anebo kapitálu, aby činil tak z obdržených
 úroků za svou účast na produkci.

Jiná je otázka, zda se touto nadhodnotou zbytečně produkt
 nezdražuje? Kdyby dělník pracoval za bývalou mzdu za nových
 poměrů kratší dobu a vyrobil tudíž méně tovaru, musila by býti
 výrobní cena tovaru vyšší, leč že by se snížil o tutéž částku podíl
 kapitálu, to jest úrok. Nechceme zatím předbíhati rozhodnutí
 o tom, zda úrok je »nutný« náklad výrobní nebo spíše součástí
 konjunkturního zisku; v obou však případech musí býti za pra-
 videlných okolností vyrobeno za daný náklad tolik tovaru, aby
 zbylo po úhradě naturální mzdy a naturální úhradě spotřebova-
 ných pomůcek produkčních ještě nějaké kvantum tovaru na od-
 měnu finančního kapitálu po dobu produkce jí vázaného. Ale
 i když připustíme, že i bez úrokového důchodu by se kapitály do
 produkce investovaly — at již snad čekajíce podíl na výnosu jen
 v produkci nadprůměrně výnosné anebo že by byly vyvlastněny
 a výroba byla nějak zkomunisována — přece jen zůstává ne-
 zvrátitelnou skutečností, že menším množstvím práce vyrobí se
 produktů méně, a musila by odtud nastati újma všeobecná. Kde
 je spravedlivá mez, jakou dobu má práce za danou mzdu se ko-
 nati, anebo kterou mzdu má dělník za práci trvajíc určitou dobu
 dostati, aby nebyl poškozen všeobecný rozvoj produkce, je zá-
 hadou, kterou jinak nežli soukromohospodářsky bude sotva lze
 řešiti, což znamená, že soukromohospodářské ryzí přebytky pro-
 dukce, ovšem tak měřeny, aby cenové poskoky správného názoru

nerušily, budou přece jen krajním mezníkem, jen po něž až všechny nápravné kroky budou se moci odvážiti.

Vlastně bychom měli hleděti docíliti nejvyšší produktivity práce v širším nebo, chceme-li, v národohospodářském směru, totiž docíliti nejvíce produktu nejmenšími obětmi práce, jejíž intenzita by se však nesměla měřiti jen dle délky výkonu, nýbrž zároveň se zřetelem na kvalifikovanost výkonu, jež zpravidla vyžaduje delší doby přípravy, na jeho namáhavost, škodlivost pro zdraví, a nikoli dle úplaty zaň dané, kterážto úplata často neodpovídá tomuto širšímu hledisku. Ale jak víme, bylo by těžko provésti již i samo jednotné hodnocení výkonů pracovních — jistě by návrh *Marxův*, aby se kvalifikovanější výkony oceňovaly násobkem výkonů jednodušších, sotva stačil — a rovněž je zatím nemožný správný výstih fyziologického úbytku, prací dělníku způsobeného, a jeho náhrady, poněvadž tu jde jako u ostatních sil přírodních o samočinnou obnovu sil, jež přímo nesouvisí ani s množstvím a kvalitou potravy, ani s utrpěným vyčerpáním sil: vždyť právě vyčerpání způsobené prací kvalifikovanější lze těžko měřiti a také náhrada potravou nedá se jen kvantitativně vystihnouti a snad chemicky řídit. Mimo to vlastně ani objektivní hodnota práce nerozhoduje o hodnotě produktu. Cení se sice pravidelně tovary, u nichž obět pracovní je dvakrát větší než u tovaru jiného za ostatních okolností týchž v témž relativním poměru dráže, ale cenový objektivní základ, jak si jej theorie objektivistů představuje v »nutných« nákladech výrobních, sotva se dá kdy správně vyřešiti, to jest vyřešiti tak, aby se snad stanovila nutná existenční nejmenší míra mzdy a podobně se stalo u ostatních složek produkčních, i kdybychom tak chtěli učiniti ve zmíněném užším rozsahu soukromohospodářském a zůstavili stranou všechna širší hlediska, jako zejména udržení zdravé, trvale osídlené populace a jejího vzrůstu a povznesení její živobytné úrovně: vždyť rozhodujícím činitelem je poptávka, ta stanoví ceny a vynucuje si často výrobu národohospodářsky neúčinnou nebo i škodlivou. A přes to že v dnešních dobách dělnictvo se dovedlo dobře organisovati a dovede si vynutiti úpravu mezd zhruba dle svého přání, přece jen i tu jsou dány meze spotřebou a poptávkou: odvrátí-li se poptávka od nějakého zboží anebo zdraží-li se nepoměrně nějaký tovar a poklesne po něm poptávka, je pak jeho výroba odsouzena k zániku. A je to právě mzda, která nejvíce podléhá tomuto tlaku, poně-

vadž fyziologický úbyt sil pracovních je těžko měřitelný a ani nesouvisí přímo s výkonem pracovním a lidé musí jísti, i když nepracují.

Produkce musí tedy uhraditi aspoň výrobou spotřebované statky, tedy zaplacené mzdy, to jest spotřební statky, jež si dělníci a podnikatel za mzdu opatřují, dále spotřebované suroviny a zničené a opotřebované stroje a nástroje, budovy a zařízení meliorační, jímž se udržuje vyčerpaná půda umělým způsobem na určitém stupni plodnosti. Přebytek po úhradě těchto nákladů zbylý je soukromohospodářský výnos produkce, o jehož rozdělení mezi práci a kapitál se může jednati. Není při tom rozhodujícím, zda je při výrobě placená mzda fyziologicky a kulturně dostatečná a vyhovující; i v opačném případě se může výroba dlouho udržeti a považuje se za produktivní, a to po případě i u výroby nějakou sociální kolektivitou podnikané. Podobně se při tom neváží, zda se vyčerpává přírodní plodnost a bohatství půdy: i tu považuje se za dostatečnou úhradu, může-li se tento úbyt substance vyčerpáním dolů a vymýcením lesů způsobovaný nebo úbyt přírodní energie vysílené půdy nahraditi soukromohospodářsky, to jest vrátí-li se podnikateli ve strženém penízi za produkty i částky dané při nabývání dolů a lesů za uhlí v zemi, za lesní porost, za přirozenou nadprůměrnou plodnost půdy a pod. Mez takto soukromohospodářsky určené reálné rentability je dána tedy zachovem soukromohospodářského kapitálu, rozumějme soukromohospodářských statků do produkce věnovaných, a na základě těchto výpočtů se stanoví prodejní ceny produktů. Dalším problémem pak zůstává prozkoumati, zda a pokud by se dala mzda zvýšiti na jakési minimum »národohospodářské«, po případě pokud se dá poměrně stále zvyšovati, aby umožňovala vzestup živobytné úrovně dělnictva, aniž by tím utrpěla reálná rentabilita, v naturáliích, což vlastně u výroby zemědělské znamená, aby se vyrobilo více statků než se výrobou strávilo, a zůstává základním požadavkem, ať je produkce organizována soukromohospodářsky a individualisticky nebo sociálně a kolektivně. Jako zase na druhé straně bude třeba probadati, jaký vliv na produktivitu má soukromé vlastnictví těžebního jmění či hmotných kapitálů a zvláště také půdy i jakýsi monopol držitelů půdy, po případě zda je obmezená zásoba těchto těžebních hmotných kapitálů stálou brzdou, jež zejména brání rychlejšímu vzestupu mezd.

Ale jedno je jisto: ať je produkce organisována tak či onak, může se zvýšení úhrnného ryziho podílu na práci a na finanční kapitál společně připadajícího docílit jen technickým zdokonalováním a úspěšnějším organisováním produkce, při níž se získá týchž výsledků menšími obětmi práce a menšími obětmi hmotných pomůcek výrobních, a mimo to zkráceným a soustředěným pochodem výrobním se umožní intensivnějšího využití finančního kapitálu k produkci nutného. Je sice pravda, že také zabíráním nových panenských půd v zemědělskou těžbu a odkrýváním nových důlních ložisk a novými výzkumy, jimiž se umožňuje využití stále větší měrou volných sil přírodních, se produktivita stupňuje z těchto darů přírody, ale poněvadž tyto nové prameny jsou obyčejně čím dál vzdálenější od hustěji obydlených středisk lidstva a vyžadují přepravní prostředky velikých obětí kapitálu právě tak jako různé nové pokroky produkční, neznamenají sebe epochálnější takovéto objevy a převraty ve výrobě příliš náhlých vzestupů produkce ani poměrně náhlejšího zvýšení mezd.

Ale je zdánlivě ještě druhá cesta, jak by se mohl nepřímo podíl práce a nominálních čili finančních kapitálů na ryzím výnosu produkce zvýšiti, totiž pokles cen spotřebních statků při nepokleslých mzdách a nepokleslém úroku, poněvadž pak by přijatá mzda a úrok znamenaly reálně více. Jenže tento dosah poklesu cen statků je vymezen poměrně úzce. Vždyť peněžní ceny jsou pouhou pomůckou hodnocení naturálních kvant produkovaných statků a výrobní cena statků, pod níž nemůže v pravidelných okolnostech jejich tržní cena poklesnouti, je dána výrobními náklady, především tedy mzdou a musí se obé pohybovati rovnoběžně. Může tu tedy jíti spíše jen o kratší konjunkturální rozbíhavé výchvěvy ceny produktů na jedné straně a mezd a úroků na druhé straně, jež se časem musí vyrovnati tak, že ceny musí býti úměrny mzdám a úroku. Takovéto občasně divergenční výchyly nastávají také poruchami cenové rovnováhy se strany peněz vyvolanými: rozmnoží-li se násilným způsobem oběživo, pak touto inflací ceny podraží, ale vzestup cen nebývá rovnoměrný, tak že může výše mezd předstihnouti na čas vzestup cen spotřebních statků. Ale i tu musí se tento přídavek mzdám přibylý odněkud uhraditi: buď jde na vrub zisku podnikatelského, nebo na vrub úroku, anebo jde na vrub substance kapitálové, jež se tímto způsobem vyjídá, tak že jsou dány poměrně úzké meze

takovémuto zvýšení mezd. A tak i zlevnění cen produktů, jež v posledních padesáti letech pozorujeme zvláště u průmyslových tovarů, je umožněno rovněž jen technickým zdokonalováním výroby, jež dovede vyráběti levněji a rychleji, tedy menšími obětmi práce a hmotných pomůcek výrobních, i s časovou úsporou účasti nominálních kapitálů.

Vracíme se tedy znovu k původnímu svému poznatku, že úspěšná produkce musí poskytovat více statků než bylo jich produkcí stráveno, výroba musí býti v tomto kvantitativním smyslu především produktivní, a to kvantitativně produktivní s hlediska soukromohospodářského, to jest vzhledem k obětem hospodářských statků, jež jsouce předmětem vlastnictví, jsou rovněž soukromohospodářsky oceňovány obětmi, jež nabývání jich stálo, tedy reálně rentabilní. Soukromohospodářské oceňování statků a jeho výsledek: směnné jejich ceny jsou nám vítanou pomůckou, jež umožňuje jednotně posuzovati různorodé oběti hmotných statků, oběti práce i finančních kapitálů, aniž by tím nějak podstatněji byl v pravidelných okolnostech rušen správný základní názor kvantitativně úspěšné rentability výroby. Technickými pokroky umožňovaná rostoucí hospodárnost produkce je jediným trvalým pramenem, z něhož může práce čerpati vzestupnou úplatu a trvalou úlevu. Jen touto cestou může býti hospodářská a blahobytná úroveň dělnictva stále zlepšována, ať již zkracováním doby pracovní za ostatních okolností nezměněných, nebo přímým zvyšováním mezd za nezvýšených cen životních potřeb anebo snižováním cen těchto potřeb za nesnížené mzdy; kdežto zvyšování mezd na úkor podílu kapitálu na ryzím výnosu produkce má svoji přirozenou mez v celkovém ryzím přebytku produkce — a pokud by technické a organizační pokroky výnosy stále nezlepšovaly, byly bychom zvláště v některých oborech poměrně dosti záhy na mezi produktivity. Mimo to však i technické zdokonalování produkce vyžaduje rostoucích výrobních kapitálů a také zabírání nových vzdálených pozemků v pěstbu obilnou klade velké nároky na poměry přepravní, tak že stále více a více spotřebních statků musí býti užito k výrobě přepravních a výrobních pomůcek, čímž jednak odnímají se přímo spotřebě a působí spíše zhoršováním vlivem na poměry dělnictva, jednak také vyžadují větších úsporných přebytků spotřebních statků, jichž záchovu by musilo pak dělnictvo, zatlačivší kapitál, samo na sebe vzíti — a tedy žítí šetr-

něji. Vždyť hlavním pramenem těchto úsporných kapitalů je sám důchod těchto kapitalů.

Proto také i kdyby byly všechny trvalejší kapitálové statky převedeny do rukou jakýchkoli kolektivit a kdyby i práce byla zkomunisována, nemohla by sama tato změna míti trvalejšího vlivu na zlepšení poměrů dělnictva, poněvadž vždy bude více záležeti na trvalém hospodářském zdokonalení produkce než na okamžitém vybojování většího podílu na výnosu produkce na úkor ostatních složek výrobních, zejména kapitalů, ježto bez rostoucích úspor především z kapitalů pramenících, není technický pokrok produkce možný. Spotřebovati, zkonsumovati v užším smyslu veškerou produkci, bylo by tedy začátkem konců; někdo úlohu střídatele na sebe vzíti musí, ať je to dělník, nebo kapitalista, nebo nějaká kolektivita. Je jistě velmi záslužno a vši chvály hodno, vychovati dělníka na kapitalistu a děje se tak i v zemích nejkapitalistštějších, ale k tomu není třeba násilných převratů a odstranění kapitalistů nebo dokonce odstranění soukromých kapitalů: vždyť kapitalisté dle všech dosavadních zkušeností dovedou nejlépe konati nejen úlohu střídatele nových úrokových kapitalů, ale jsou zároveň pionýry všeho technického pokroku produkce, jež je alfou a omegou lepší budoucnosti stále rostoucího počtu lidstva.

Produkce průmyslová.

Zemědělskou výrobou produkují se přírodniny, jež slouží přímo účelům spotřeby, jako některé potraviny a pochutiny z říše živočišné, rostlinné i nerostné. Větší část jich se však prve výrobou průmyslovou dále zpracuje, zušlechťuje, aby po té sloužily spotřebě jako tovary průmyslové. Říkává se proto také zemědělské výrobě, poněvadž dodává svými produkty suroviny výrobě průmyslové, prvovýroba. U výroby prvotné je hlavním činitelem, jak víme, půda; hmotný kapitál a práce mají poměrně úlohu užší. U výroby průmyslové naopak hlavní těžisko spočívá na hmotných pomocných zařízeních výrobních: budovách a jiných stavbách, strojích, a na práci.

Půda je sice rovněž pro výrobu průmyslovou nezbytna jako její stanoviště, ale mívá pro ni i v tomto směru hlavně význam